

Stadslandschappen van Constantinopel in de Byzantijnse literatuur

FLORIS BERNARD

Meer nog dan andere steden overstijgt Constantinopel de definitie van stad als een verzameling gebouwen en straten.¹ Constantinopel is een idee, een brandpunt van ideologieën en verhalen, die nauw verbonden zijn met wereldheerschappij, religieuze autoriteit, en cultureel prestige. Het is een stad van ingrijpende transformaties. In 330 herschiep Constantijn de Grote de tamelijk onbeduidend antieke kolonie Byzantion tot Constantinopel, hoofdstad van het laat-antieke en middeleeuwse Romeinse rijk. In 1453 werd Konstantinije/Istanbul het machtscentrum van het Ottomaanse rijk, wat haar status als politieke hoofdstad van het oostelijke Middellandse Zeegebied bevestigde, maar ook een duidelijke breuk betekende, in cultuur, taal, en religie. Deze ingrijpende gebeurtenissen, samen met andere gewelddadige confrontaties tussen West en Oost (vooral de plundering van kruisvaarders in 1204) veroorzaakten schokgolven die de wereldgeschiedenis mee hielpen bepalen.

In de geschiedenis van de Griekse cultuur speelt de stad een hoogst belangrijke, maar niet altijd even eenduidige rol. Zoals we zullen zien, werd Constantinopel door haar inwoners eerder beschouwd als een verlengstuk op Rome in haar hoedanigheid van wereldhoofdstad, dan als het centrum van Hellenisme. Hoe dan ook was Constantinopel in de duizendjarige Byzantijnse periode de belangrijkste stad van de Griekssprekende wereld, en bleef ze (niet in het minst als zetel van het patriarchaat van de orthodoxe kerk) een centrum van Griekse cultuur, tot 1955, wanneer Turks nationalistisch geïnspireerde rellen (de *Septemvriana*) het leven voor Grieken in Constantinopel finaal onmogelijk maakten.

In het Byzantijnse Rijk nam Constantinopel een plaats in die niet te vergelijken valt met die van West-Europese middeleeuwse steden. In tegenstelling tot een feodaal systeem werd het Byzantijnse Rijk, ook in de middeleeuwen, centralistisch bestuurd. De stad was niet alleen het politieke, maar ook het religieuze machtscentrum, als enige patriarchaatzetel binnen het rijk. Functionarissen, bisschoppen, en soms zelfs hele volkeren, konden van de ene uit-

¹ Voor een Nederlandstalige wetenschappelijke publicatie over Constantinopel, zie Burgersdijk & Waal (2011). Zie ook Harris (2007) en Magdalino (1996).

hoek van het rijk naar de andere verplaatst worden door machthebbers in Constantinopel.

Er was nooit een streven om regio's onafhankelijk te maken van het centrale gezag in Constantinopel: alle machtsconflicten en rebellieën spitsten zich toe op de hoofdstad. Het was voor de Byzantijnen gewoonweg 'de stad', en alles erbuiten werd door de Constantinopolitaanse elite (waartoe het leeuwendeel van de Byzantijnse auteurs behoorde) beschouwd als onbeschaafd en in zekere zin onbelangrijk.

Geen wonder dat de stad een belangrijk onderdeel was van de Byzantijnse identiteit en zelfrepresentatie. Verschillende teksten geschreven door Byzantijnse auteurs werkten mee om dit 'idee van Constantinopel' gestalte te geven. Deze teksten werden ingeschakeld in de publieke retoriek van het rijk: ceremoniën, herdenkingsplechtigheden, kroningen, openbare brieven, enzovoorts. De Byzantijnse literatuur schiep zo een coherent beeld van de stad dat in functie stond van politieke, religieuze en culturele dominantie van het Romeins/Byzantijnse Rijk. Van de 4de tot de 15de eeuw komen bepaalde bouwstenen van dit verhaal steeds weer terug. Eén van de meest invloedrijke is het idee van Constantinopel als tweede Rome, of meer bepaald het nieuwe Rome (*νέα Ῥώμη*) dat de oude ruïnes van haar dochterstad vervangt en overtreft (Van Dam 2010). *Nea Rome* is één van de meest gangbare Byzantijnse benamingen voor Constantinopel. De topografie van Constantinopel was bewust gespiegeld op het oude Rome: niet toevallig waren Hippodroom en paleis vlak bij elkaar gesitueerd, net zoals het Circus Maximus aan de voet van de Palatijn lag. Het Constantinopel van Constantijn was nog heel nadrukkelijk een stad in de (heidense) Romeinse traditie, met colonnades die vertrokken van een mijlpaal, de Milion, en een centrale weg (de *Mese*) onderbroken door keizerlijke fora. Senaatsgebouw, Capitool, en tempels voor heidense godheden zoals Tyche werden ingepland op prominente plaatsen. In collecties van legendes en volksverhalen over Constantinopel, verzameld in de zogenaamde *Patria*, entte men verhalen over de stad bewust op Romeinse legendes en ideeën over het oude Rome (Dagron 1984). Ook het Trojaanse verhaal kwam hierbij van pas, aangezien Constantinopel op een steenworp van het oude Troje gelegen is. Dit idee van de twee Romes en hun nieuwe onderlinge krachtsverhouding wordt uitgebreid ontwikkeld in de redevoeringen van Themistios, woordvoerder voor Constantijns opvolgers in de tweede helft van de 4de eeuw (Vanderspoel 2012). Het is overal te vinden in de Byzantijnse literatuur. De 12de-eeuwse verskroniek van Konstantinos Manasses bezingt in een scharnierpassage Constantinopel op deze manier (Konstantinos Manasses 1996):

Ῥώμην τὴν ἀρρυτίδωτον, τὴν μήποτε γηρῶσαν,
Ῥώμην ἀεὶ νεάζουσαν, ἀεὶ καινιζομένην.

Het Rome dat nooit rimpels krijgt, nooit verouderd,
het Rome dat altijd jong blijft, altijd nieuw wordt.

Zelfs wanneer helemaal aan het eind van de Byzantijnse periode, in de 15de eeuw, de Byzantijnse geleerde Manuel Chrysoloras het oude Rome bezoekt, dan een stad van machtige pausen en nog steeds imposante ruïnes, keert hij terug op het thema en schrijft hij een opmerkelijke vergelijking van het oude Rome met het nieuwe Rome; verre van een irrelevante retorische oefening is deze tekst een bespiegeling over de betekenis van ruïnes en de grillige loop van de geschiedenis.

Van tijd tot tijd beklemtonen Byzantijnse auteurs ook hoe Constantinopel de fakkel van de Griekssprekende cultuur overneemt van Athene. Constantinopel wordt zo ook de hoofdstad van het Hellenisme. Constantijn de Grote voerde een intensieve campagne om standbeelden en kunstwerken naar Constantinopel te verscheppen, en de stad zo tot een museum te maken van de (niet-christelijke) Grieks-Romeinse cultuur. Toch is het idee van Constantinopel als het nieuwe Athene vooral een laat-antiek gegeven ontwikkeld door niet-Christelijke auteurs, zoals Himerios in de 4de eeuw.

Middeleeuwse (christelijke) auteurs zagen Constantinopel eerder als de hoofdstad van het Christendom, zeker nadat de andere patriarchenzetels buiten bereik van het rijk waren gevallen. In die zin hechtten latere Byzantijnen er veel belang aan dat Constantijn de Grote als eerste christelijke keizer ook de stichter was van de nieuwe hoofdstad van het Romeinse Rijk. Constantinopel was voor de Byzantijnen dus het meest voor de hand liggende symbool voor de innige verknoping van het hemelse rijk Gods en de aardse *oikoumene* dat het Christendom omvatte. De koortsachtige inspanningen om relikwieën te verzamelen en in Constantinopel tentoon te stellen maken deel uit van deze sacralisatie van de stad.

Bij gelegenheid kristalliseerden literaire percepties van Constantinopel zich in zelfstandige lofprijzingen op de stad (Fenster 1968). Deze *Laudes Constantinopolitanae* werden vooral geschreven in de begin- en einddagen van de Byzantijnse geschiedenis (4de tot 15de eeuw), maar het idee van Constantinopel klinkt ook door in vele teksten in de zogenaamde middelbyzantijnse periode. De Byzantijnse literatuur kon voor het structureren van stadsbeschrijvingen steunen op een uitgebreide theoretische en praktische achtergrond uit de late oudheid, vooral uitgewerkt in het retorische onderdeel van *ekphrasis*. Ironisch genoeg was één van de meest invloedrijke teksten de

Antiochikos van Libanios, een beschrijving van Antiochië door een trotse inwoner die zich notoir laatdunkend uitliet over de parvenu Constantinopel. Hoe dan ook was *ekphrasis* een krachtig middel om een levendig en persoonlijk beeld te creëren van de stad volgens een vast opgezette structuur.

Dit artikel heeft tot doel om na te gaan hoe dit ‘idee van Constantinopel’ de concrete interpretatie van het uitzicht van de stad beïnvloedde. In andere woorden, hoe kon de stad als esthetisch en visueel object gelezen worden als een boodschap? Hoe bekeken mensen de gehele stad, dat wil zeggen, niet gebouw voor gebouw, maar de algehele structuur en contouren van de stad? Het gaat met andere woorden om de stad als onderdeel van een landschap; niet in de gebruikelijke betekenis van natuurlijk landschap, maar eerder als *cityscape*, een stadslandschap dat zich openbaart aan de toeschouwer als een esthetisch object, waarin geografische topografie en cultuurelementen hand in hand gaan.

Teksten uit verschillende periodes focusten bewust op dit aspect van stadslandschap, beschreven het en interpreteerden het. Byzantijnen ‘lazen’ hun hoofdstad op een bepaalde manier, en begrepen het als een politiek geladen boodschap van imperiale macht, en een culturele boodschap van antieke erfenis en beschaving.

Het kan natuurlijk niet de bedoeling van dit artikel zijn om een exhaustieve studie te bieden. Eerder zal deze bijdrage een selectief overzicht bieden van enkele interessante teksten die sterk van elkaar verschillen qua genre en historische achtergrond. Niettemin zijn er een aantal rode draden te ontdekken, en dit toont des te meer aan hoezeer sommige elementen heel diep in de Byzantijnse denkwereld geworteld zaten.

Prokopios van Caesarea en Ioustinianos’ wereldhoofdstad

Een eerste tekst die uitgebreid ingaat op het stadslandschap van Constantinopel is het werk *De Aedificiis* van de 6de-eeuwse auteur Prokopios van Caesarea (Haury & Wirth 1965). Prokopios is vooral bekend als geschiedschrijver, enerzijds als officiële historiograaf van de oorlogen van Ioustinianos (in het werk *De bellis*), anderzijds als auteur van een genadeloze schandaalkroniek (de *Anekdotia*) over de heerschappij van diezelfde keizer. *De Aedificiis* werd lange tijd als historische bron verwaarloosd, omdat het niets meer leek dan een aaneenschakeling van beschrijvingen van gebouwen. Nu is het besef gegroeid dat dit werk gelezen kan worden als een verheerlijking van de imperiale cultuurpolitiek van Ioustinianos (Cameron 1985; Webb 2001).

De beschrijvingen van religieuze, civiele en militaire bouwwerken passen in de imperiale boodschap van Ioustinianos' heerschappij, een boodschap die sterk de nadruk legt op de verbintenis tussen militaire macht, cultureel prestige en religieuze orthodoxie. Het keizerlijke bouwprogramma (vooral van kerken) wordt door Prokopios beschreven als in wezen een kerstening van het rijk. Maar het werk *De aedificiis* is niet enkel een serie beschrijvingen van gebouwen; het scheidt ook een literair beeld van Constantinopel als stad.

Het hoeft ons niet te verbazen welk gebouw Prokopios het eerste en het meest uitgebreid beschrijft – het is het gebouw dat wij ook nu nog bij uitstek associëren met Ioustinianos: de Hagia Sophia. Verschillende auteurs onder Ioustinianos hebben deze kerk in hun werken beschreven en geprezen; één van de opvallendste teksten is het lange gedicht van Paulos Silentiarios dat voorgelezen werd bij de herinwijding van de kerk in 563.

Prokopios beschrijft uitgebreid het architecturale grondplan en de decoratie van de Hagia Sophia. Ioustinianos is niet enkel de patroon en opzichter over de architecten – hij grijpt zelfs (met goddelijke inspiratie) in bij concrete technische problemen tijdens de bouw van de kerk. Prokopios' beschrijving maakt gebruik van de technieken van *ekphrasis*: het voortdurende beroep op een imaginaire toeschouwer is er maar één van. Prokopios is niet enkel geïnteresseerd in het bouwwerk op zich, maar ook in de inbedding in de stad. Deze passage komt uit het begin van de beschrijving van de Hagia Sophia (*De Aedificiis* 1.1.27):

Θέαμα τοίνυν ἡ ἐκκλησία κεκαλλιστευμένον γεγένηται, τοῖς μὲν ὀρώσιν ὑπερφύες, τοῖς δὲ ἀκούουσι παντελῶς ἄπιστον· ἐπιήρται μὲν γὰρ ἐς ὕψος οὐράνιον ὅσον, καὶ ὥσπερ τῶν ἄλλων οἰκοδομημάτων ἀποσαλεύουσα ἐπινένευκεν ὑπερκειμένη τῇ ἄλλῃ πόλει, κοσμοῦσα μὲν αὐτήν, ὅτι αὐτῆς ἐστίν, ὠραῖζομένη δέ, ὅτι αὐτῆς οὖσα καὶ ἐπεμβαίνουσα τοσοῦτον ἀνέχει, ὥστε δὴ ἐνθὲνδε ἡ πόλις ἐκ περιωπῆς ἀποσκοπεῖται.

De kerk is een wondermooi zicht, bovennatuurlijk voor wie het ziet, ongelooflijk voor wie erover hoort. Ze verheft zich tot een hoogte die ja hemels is, en zoals een schip dat voor anker ligt, neigt ze zich tot de andere gebouwen, en domineert zo de rest van de stad. De kerk maakt de stad mooier, omdat ze er deel van uitmaakt, en wordt ook mooier gemaakt door de stad, omdat ze als deel van de stad zich erboven verheft met zo een afstand dat de stad van daaruit als van een uitkijkpunt kan aanschouwd worden.

De Hagia Sophia is bewust geconcipieerd als een gebouw dat de contouren van de stad kan domineren. Voor tijdgenoten (en natuurlijk ook voor latere generaties) is de Hagia Sophia het brandpunt van de *skyline* van Constantinoepel. De dominantie van Hagia Sophia betekent dus dat het stadsuitzicht in het teken van het Christendom komt te staan (wat nog niet het geval was in het Constantinopel van Constantijn). Ioustinianos' hoofdstad kan van verre herkend worden als de hoofdstad van het Christendom; en dit is de essentie van het Justiniaanse (en post-Justiniaanse) Romeinse/Byzantijnse rijk.

Prokopios haalt ook aan hoe de stad vanaf de kerk aanschouwd kan worden. De kerk wordt zo een wachttoren over de stad. Het is op zich al betekenisvol dat de stad als geheel een voorwerp kon zijn van contemplatie. Net als tegenwoordig, was het voor veel mensen blijkbaar een natuurlijke impuls om een uitkijkpunt te zoeken op de hele stad. Dit betekent ook dat de stad kan bekeken en 'gelezen' worden als een geheel; met andere woorden, dat ook Byzantijnen geïnteresseerd waren in deze panoramische blik – en dit is een belangrijk punt om in het achterhoofd te houden.

Na de beschrijving van de Hagia Sophia blijft Prokopios' tekst nog lang verwijlen in Constantinopel om alle kerken en andere gebouwen te beschrijven. Prokopios volgt hierbij een traject dat hem steeds verder van het centrum van de stad brengt. In de beschrijvingen van de vele kerken van Constantinopel is hij niet zozeer geïnteresseerd in architecturale stijlen. Het is eerder de interactie van kerk met stad, of zelfs met de omringende natuurelementen, die aan bod komt. Dit gebeurt bijvoorbeeld met de kerk van de Moeder Gods in Blachernae, de uiterste noordwestelijke hoek van de stad (*De Aedificiis* 1.3.6):

Ἅτερον δὲ ἱερὸν αὐτῇ ἐν χώρῳ καλουμένῳ Πηγῇ ἀνέθηκεν. ἐνταῦθα ἔστι δάσος κυπαρίσσων ἀμφιλαφές, λειμῶν ἐν ἀπαλαῖς ταῖς ἀρούραις τεθελῶς ἄνθεσι, παράδεισος εὐφορῶν τὰ ὄρατα, πηγὴ ἀμοφητὶ βλύζουσα γαληνὸν τὸ ὕδωρ καὶ πότιμον, ἱεροπρεπῆ ἐπιεικῶς πάντα.

Hij [i.e. Ioustinianos] wijdde een ander heiligdom aan de Moeder Gods in de plaats die *Pege* genoemd wordt. Er bevindt zich daar een dicht woud van cypressen, een weide met mals groen waar bloemen bloeien, een park waar allerlei moois opschiet, en een bron waaruit een kalme stroom van drinkbaar water geruisloos opborrelt; dit alles heel geschikt voor een heiligdom.

Het is dus niet zo dat stad en natuur streng van elkaar gescheiden zijn. Tuinen en parken zijn vormen van geciviliseerde of geurbaniseerde natuur. Het idyllische en verfrissende groen dat de kerk omringt is “bij uitstek geschikt voor een heiligdom”, zoals Prokopios beklemtoont. In tegenstelling tot hoe wij ons een *locus amoenus* zouden voorstellen, is het ideaalbeeld van idyllische natuur voor Byzantijnen een natuur in de stad.

Wanneer hij dan overgaat op de beschrijving van kerken langs de kust van de zee van Marmara, neemt Prokopios de hele stad in ogenschouw, alsof hij de lezer nu heeft meegenomen op een boot langs de kust, een lezer die nu het hele stadslandschap kan overschouwen; en dit geeft de auteur een aanleiding om Constantinopel in haar geheel te prijzen (*De aedificiis* 1.5.2-7).

Πρὸς τῇ ἄλλῃ εὐδαιμονία καὶ ἡ θάλασσα ἐν καλῷ τίθεται ἄμφ’ αὐτὸ μάλιστα ἐγκοιλουμένη τε καὶ εἰς πορθμοὺς ζυναγομένη καὶ χεομένη ἐς πέλαγος μέγα, ταύτη τε τὴν πόλιν εὐπρόσωπόν τε διαφερόντως ἐργαζομένη καὶ σκέπας λιμένων ἡσύχιον τοῖς ναυτιλλομένοις παρεχομένη, τὰ τε εἰς τὴν δίαιταν εὐπορον καὶ τὰ ἐς τὴν χρείαν εὐδαιμόνα. πελάγη γὰρ δύο ἄμφ’ αὐτὴν ὄντα, ὃ τε δὴ Αἰγαῖος καὶ ὁ Εὐξείνιος καλούμενος Πόντος, ζυνίασιν ἀλλήλοις ἐς τὰ πρὸς ἕω τῆς πόλεως, καὶ ζυγκρουόμενα τῇ τοῦ ῥοθίου ἐπιμιξία, ταύτη τε τὴν ἡπειρον τῇ ἐσβολῇ βιαζόμενα, καλλωπίζουσι κύκλω τὴν πόλιν. πορθμοὶ τοίνυν αὐτὴν περιβάλλουσι τρεῖς, ἀλλήλοις μὲν ἀπερηρισμένοι, ἐς κάλλος δὲ αὐτῇ διατεταγμένοι καὶ χρείαν, περιπεῖσθαι μὲν ἥδιστοι ἅπαντες, ἀποσκοπήσασθαι δὲ ποθεινοί, ἐνορμίσασθαι δὲ λίαν εὐλιμένες. καὶ ὁ μὲν αὐτῶν μέσος (...). δόξαις ἂν ποταμὸν τεθεᾶσθαι ἐπίπροσθεν προσηνεὶ τῷ ρείθρω ἰόντα. ὁ δὲ δὴ αὐτοῦ ἐν ἀριστερᾷ θλίβεται μὲν ἑκατέρωθεν ἐπὶ μακρότατον ταῖς ἀκταῖς, τὰ τε ἄλση καὶ λειμώνων κάλλη καὶ τὰ ἄλλα τῆς ἀντιπέρας ἡπείρου ἐνδεικνύμενος ὑποκείμενα τῇ τῆς πόλεως ὄψει.

Bovenop al de andere voorspoed is er de zee die mooi gelegen is omdat ze de stad omspoelt, in nauwe doorgangen gedwongen wordt, maar ook uitgeeft op de open oceaan. Op deze manier maakt ze de stad tot een buitengewoon mooi zicht en verzekert ze een onverstoorde bescherming van ankerplaatsen voor de zeevaarders: een gemak voor ieders levenswijze, en een geluk voor alle nodige aanvoer. Er zijn twee grotere zeeën die haar omringen: de Egeïsche en de Zwarte Zee, die samenkomen ten oosten van de stad. Ze vloeien samen en mengen hun golven zo, dat ze het conti-

nent binnendringen en de stad rondom mooi maken. Drie zee-engtes omcirkelen de stad, en lopen in elkaar over; deze situering draagt bij aan de schoonheid en de noden van de stad, want ze zijn alle drie heel aangenaam om rond te varen, aantrekkelijk om bekeken te worden, en bieden uitstekende ankerplaatsen. De middelste van de drie... Je zou denken dat je voor je een rivier ziet die met een zachte stroom op je afkomt. De engte links van de middelste wordt aan beide kanten ingeperkt over de hele lengte van haar kusten, en toont zo bossen, mooie inhammen, en andere elementen van het tegenoverliggende continent als voorwerp om vanuit de stad bekeken te worden.

Het gaat Prokopios om de geografische locatie van Constantinopel. Op kleinschalig niveau ligt de stad op een schiereiland, aan drie kanten omgeven door water (de zee van Marmara, de Bosporus, en de Gouden Hoorn); en als we ons perspectief uitbreiden merken we dat Constantinopel aan de Bosporus ligt, die de verbinding vormt tussen de Zwarte Zee en de Egeïsche Zee. Prokopios gaat niet enkel in op het economisch voordeel van deze situering, maar ook (tweemaal in dit fragment) op het feit dat dit een heel mooi zicht *op* de stad en *vanuit* de stad creëert. Het is *vanop* zee dat men het best de stad als geheel in ogenschouw kan nemen, en het spel van kusten en inhammen biedt ook een aangenaam zicht vanuit de stad. Bovendien heeft Prokopios weer aandacht voor de interactie tussen stad en natuur. Wanneer hij de kusten van de Bosporus beschrijft, beklemtoont hij hoe stedelingen aan de overkant de natuur te kunnen aanschouwen. Land en water, stad en natuur, vormen zo elementen die op een harmonieuze manier met elkaar interageren en voor een visueel imposant spektakel zorgen. Interessant is ook het perspectief dat Prokopios gebruikt in zijn teksten, een perspectief ingegeven door ekphrastische technieken: hij spreekt de lezer aan en maakt van hem een toeschouwer. Hij verbeeldt deze toeschouwer als iemand die kijkt vanuit de hoofdstad (want de Bosporus ligt links van de Gouden Hoorn). De blik van Prokopios' tekst is dus een panoramische blik, die de gehele stad samen met de haar omringende geografische topografie in ogenschouw neemt.

Een toerist in de hoofdstad: Konstantinos Rhodios

Onze volgende tekst is een gedicht, getiteld *Beschrijving van de kerk van de Heilige Apostelen en gedetailleerd verslag van de standbeelden van de stad en de hoogste en meest opmerkelijke zuilen*, en het is geschreven door Kon-

stantinos Rhodios, actief in de eerste helft van de 10de eeuw (editie, vertaling, en commentaar in James 2013). Het is niet gemakkelijk om wijs te raken uit de omstandigheden van het gedicht: het telt twee verschillende opdrachten, belooft in het voorwoord een beschrijving van de Hagia Sophia die er nooit komt, en soms spreekt het één keizer aan (Konstantinos VII Porphyrogenetos), dan weer een kwartet medekeizers. Een aannemelijke hypothese is dat het geschreven is in de jaren 913-915 wanneer de piepjonge Konstantinos VII net de troon had bestegen, en dat het gedicht later nog bewerkt is. Konstantinos Rhodios is een spilfiguur in de intellectuele heropbloei van de vroege 10de eeuw. Hij schreef epigrammen en spotdichten, en was zeer waarschijnlijk de hoofdscribent van het manuscript de *Anthologia Palatina*, de bekende verzameling epigrammen van de oudheid tot Konstantinos' eigen tijd.

Konstantinos' gedicht bestaat uit twee delen: één deel dat een selectieve beschrijving biedt van Constantinopel, en een tweede deel dat de kerk van de Heilige Apostelen beschrijft. Het tweede deel heeft meer aandacht gekregen in de wetenschappelijke literatuur, omdat het een zeldzame bron is over een belangrijke kerk die volledig is verdwenen (Mehmet II verwoestte de kerk van de Heilige Apostelen kort na de val van de stad in 1453). Maar hoewel het eerste deel weinig bijdraagt aan onze archeologische kennis van Constantinopel, biedt het wel inzicht in hoe Byzantijnen hun eigen stad percipieerden. Dit is hoe Konstantinos zijn beschrijving van de stad aankondigt (vv. 19-23 en 29-44):

Πολλοῖς μὲν ἄλλοις ἢ πόλις Κωνσταντίνου
 ἢ παμβόητος ἦδε καὶ σεβασμία,
 ἢ νῦν κρατοῦσα κοσμικῆς ἐξουσίας
 (...)
 κόσμῳ προλάμπει θαύμασι ξενοτρόπως
 καὶ φαιδρότησι κτισμάτων ὑπερτάτων
 ναῶν τε λαμπρότησιν ἠγλαῖσμένων
 στοῶν τε μακρῶν σφαιροσυνθέτοις στέγαις
 καὶ κιόνων εἰς ὕψος ἐστηριγμένων
 φόρου τε Ταύρου καὶ μακροῦ Ξηρολόφου
 σταυροῦ τε ἴτον φέρονταῖ πάντιμον τύπον
 καὶ τοῦ πρὸς ὕψος μακρὸν ἐκτεταμένου
 τοῦ χαλκοτόρνου καὶ νεφῶν ὑπερτέρου,
 τοῦ τῆς Θεοῦ Σοφίας ἐστῶτος πάρα
 ναοῦ φαεινοῦ καὶ προβάθμου κτισμάτων
 τοῦ παντὶ κόσμῳ πανταχοῦ θρυλλουμένου,

πρώτην ὅς ἔσχε τάξιν ἐν τῆδε πόλει.
 Ὅς ἰππότην ἄνωθεν ἔκδηλον φέρει
 Ἰουστινιανὸν ἐκεῖνον ἄνδρα τὸν μέγαν
 χρυσοῦν στέφος φοροῦντα καὶ λόφον ξένον

Tussen vele andere wonderen is er de stad van Constantijn,
 deze meest beroemde en voorname stad,
 die nu de zeggenschap over de wereld heeft,
 (...)

Ze straalt door haar wonderen een uniek licht uit voor de hele wereld,
 met de schittering van haar hoogste gebouwen,
 de glans van haar fonkelende kerken,
 de overkoepelende daken van haar lange colonnades,
 en de zuilen die tot in de hoogte oprijzen
 op het forum van Taurus en de Xerolophus,
 en de zuil die het erbare teken van het kruis draagt,
 en de zuil die zich tot in de hemel uitstrekt,
 gemaakt van brons en hoger dan de wolken,
 staande naast de kerk van de Wijsheid van God
 die schitterende kerk die de ereplaats der gebouwen inneemt,
 die in de hele wereld over de tongen gaat –
 deze zuil komt in deze stad op de eerste plaats.
 Ze toont in de hoogte een ruiter,
 Ioustinianos, die befaamde man,
 met een gouden kruis en een opmerkelijke helmbo.

Deze introductie tot Constantinopel is vooral een beschrijving van de (letterlijke) hoogtepunten. Konstantinos beschrijft de schittering van het zonlicht op de daken en koepels van de hoogste gebouwen, en de vrijstaande bouwwerken die hem het meest interesseren zijn de zuilen, die hun functie vooral vervullen door middel van hun hoogte. Termen als “hoogte” en “flonkering” domineren dit fragment. Voor de dichter is het door deze schitteringen in de hoogte dat Constantinopel beroemd is “voor de wereld”, de wereld waarover ze macht heeft. Ioustinianos kiest zijn zuil natuurlijk dicht bij de Hagia Sophia, die zijn heerschappij symboliseert, en die ook voor de 10de-eeuwer Konstantinos van Rodos een referentiepunt blijft. Zelfs wanneer hij dit standbeeld beschrijft, heeft hij het over blikvangers in de hoogte: het uitgestoken kruis, de schitterende helmbo.

De beschrijving van Constantinopel die de dichter hierop laat volgen, heeft effectief vooral oog voor de zuilen van de stad. Deze zuilen staan opgesteld op keizerlijke fora die de meeste processies voeren naar de Hagia Sophia, en zijn voornamelijk opgericht door beroemde keizers uit de 4de en 5de eeuw. Bij één zuil, die van Tauros, opgericht door Theodosios de Grote, last Konstantinos een eigenaardige persoonlijke uitweiding in (vv. 211-218):

Ἄλλ' οὖν τί θαῦμα κρυπτὸν ἔνδοθεν φέρει
 ὁδὸν πρὸς αὐτὴν τὴν στερέμνιον φύσιν
 ἄνω φέρουσιν εἰς κάραν μακροῦ στύλου,
 ὡς τοὺς θέλοντας εὐκόλως ἀνατρέχειν
 πάλιν τε πρὸς κάταντες ἀνθυποστρέφειν.
 Ταύτην ἀνήλθον τὴν ὁδὸν κάγῳ πάλαι
 ποθῶν κατιδεῖν ὑψόθεν κλεινὴν πόλιν
 μῆκός τε ταύτης καὶ πλάτος θ' ὅσον φέρει.

Maar de zuil verbergt een wonder binnenin:
 een pad dat leidt door het gesteente
 en naar boven voert tot de top van de zuil,
 zodat wie dat wil, met gemak naar boven kan gaan,
 en weer naar beneden terug kan keren.
 Ikzelf heb ook lang geleden dit pad beklommen,
 omdat ik een zicht van bovenaf op de beroemde stad wou hebben,
 hoe lang ze is en hoe breed ze zich uitstrekt.

Net zoals bij Prokopios merken we dat Byzantijnen een drang hadden om hun stad vanuit de hoogte te overschouwen. De Byzantijnen, in bouwpraktijk en in hun teksten, construeerden een perspectief, een 'blik', die een panoramisch overzicht bood over de stad in haar hele omvang. Die blik is ook de blik die Konstantinos aanneemt in zijn hele gedicht: een blik vanuit de hoogte (of vanuit de verte, zoals we zullen zien), waarbij de stad zich openbaart als een landschap waarbij vooral de hoge constructies de blikvangers zijn. De persoonlijke anekdote die Konstantinos hier vertelt, is een activiteit die toeristen ook vandaag nog zouden doen, die zich uit verwondering en nieuwsgierigheid een beeld van de hele stad willen vormen. Konstantinos Rhodios zelf is trouwens ook min of meer een toerist: zoals zijn naam duidelijk maakt, kwam hij uit Rodos, een feit dat hij in zijn werken vaak in de verf zet. Hij is dus een buitenstaander, een nieuweling die zich moet oriënteren in de stad, en bij uitstek geplaatst om als neutrale toeschouwer te fungeren (Lauxtermann 2013).

In een lange overgangspassage tussen de twee helften van het gedicht beschrijft Konstantinos uitgebreid deze blik van een nieuweling op het stadslandschap van Constantinopel (vv. 321-344).

Τίς γὰρ θάλασσαν εἰσπλέων ταύτην ξένος
 ἰδὼν τε ταῦτα πάντα μακρὰν μακρόθεν
 καὶ προσπελάσας τῇ πόλει τῇ παγκλύτῳ
 μὴ θάμβος εὐθὺς ἔσχεν ἐκ θεωρίας
 κατεπλάγη τε τὴν ὑπέρτιμον πόλιν (325)
 καὶ θαυμάσας πάγκλυτον ἤνεσε κράτος,
 δόξαν Θεῷ δοὺς εἴνεκεν θεωρίας
 τῶν τηλικούτων καὶ τοσοῦτων πραγμάτων,
 ὧν ἡ πόλις βέβριθε καὶ πλουτεῖ ξένως;
 ἢ τίς πάλιν τ' ἤπειρον εὐσταλῶς τρέχων (330)
 ἀνὴρ ὀδίτης, ἔμπορος πεζοδρόμος
 μακρὰν διελθὼν καὶ πολύστονον τρίβον,
 ὅταν προσίδοι ταῦτα πάντα μακρόθεν,
 πύργους ὑπερτέλλοντας εἰς τὸν ἄερα
 χ' ὡσπερ γίγαντας εὐσθενεῖς βεβηκότας, (335)
 τοὺς κίονας μάλιστα τοὺς υπερτάτους
 καὶ τοὺς δόμους ναοὺς τε τοὺς ἐπηρμένους
 πρὸς ὕψος ἐξαίροντας ἄπλετον στέγην,
 οὐκ εὐθὺς εὐφρόσυνον, ἡμέρον βλέπει
 ψυχὴν κατευνάζει τε ταῖς προθυμίαις (340)
 καὶ τέρπετ' εὐθὺς τὴν καλὴν πόλιν βλέπων,
 τὴν χρυσόμορφον καὶ κατηγλαῖσμένην,
 τὴν καὶ πρὶν ἔλθεῖν ἐστιῶσαν τοὺς ξένους
 ταῖς μαρμαρυγαῖς τῶν ἑαυτῆς θαυμάτων,

Welke vreemdeling die deze zee bevaart
 en al deze wonderen van veraf ziet,
 wanneer hij deze glorieuze stad nadert,
 verstomt niet dadelijk bij dit zicht,
 verbaasd over deze voorname stad,
 en zal in zijn verwondering haar glorie en macht niet prijzen?
 Hij zal God loven voor het uitzicht
 op zovele en zo grote wonderen,
 waar de stad zo vol van is, en van overstroomt.
 En ook nog ieder die gezwind over land gaat,
 een reiziger te voet

die een lange en moeizame weg aflegt,
wanneer hij dit alles van veraf ziet,
torens die zich tot de hemel uitstrekken
en zoals sterke reuzen stevig op hun voeten staan;
daarnaast vooral ook de hoge zuilen,
en de rijzige huizen en kerken,
die hun immense dak tot in de hemel opheffen –
zou hij niet dadelijk blij en opgelucht kijken,
zijn ziel sussen met dit vooruitzicht,
en zich verheugen bij het zien van deze stad,
met gouden vormen en schitterend versierd,
een stad die vreemdelingen nog voor hun aankomst
verwelkomt met de fonkeling van haar wonderen?

De dichter gebruikt hier het perspectief van twee imaginaire reizigers, één ter zee en een ander te land, die Constantinopel naderen. Wat zij zien uit de verte, is de *skyline* van de stad, zoals de dichter die net beschreven heeft: de torens, de zuilen, de flonkering van de zon op de hoogste koepels. Het perspectief dat Konstantinos Rhodios hier aanneemt, versterkt het idee dat Constantinopel niet enkel een stad is voor haar inwoners, maar ook een visuele boodschap aan de gehele wereld richt, aan de buitenstaander aangetrokken door de stad. Deze boodschap is er één van rijkdom en prestige, maar vooral ook van macht, gesymboliseerd door de opeenvolgende keizers te paard op hun hoge zuilen, klaar om vijanden buiten de muren te verslaan. Enkel en alleen door haar uitzicht inspireert ze de buitenwereld tot ontzag.

Het is dus letterlijk zo dat Konstantinos Rhodios' gedicht een panorama biedt op Constantinopel. Wat het gedicht duidelijk maakt aan zijn keizerlijke bestemming, is dat zijn stad alleen al door haar omvang en contouren macht toont en respect afdwingt bij de buitenwereld, een buitenwereld die verpersoonlijkt wordt door nieuw toekomende reizigers, zoals Konstantinos van Rodos zelf.

Navel van de wereld: Theodoros Metochites

De derde en laatste tekst die ik van naderbij wil bekijken, is geschreven in de nadagen van het Byzantijnse rijk, in de 14de eeuw. Auteur is Theodoros Metochites, één van de bekendste historische figuren uit deze periode: hij was een rijk en machtig man, stichter van de beroemde Chora-kerk, en tegelijkertijd een bijzonder productieve auteur.

De tekst die ons hier interesseert, is de *Byzantios*, een lange lofrede op Constantinopel, schijnbaar uitgesproken voor een hooggeplaatst publiek aan het hof (editie in Pougounia 2004). De redevoering houdt zich getrouw aan de retorische voorschriften over hoe een stad te prijzen (Rhoby 2012). Metochites haalt natuurlijk de argumenten aan die het Byzantijnse discours over Constantinopel sinds de 4de eeuw domineren. Constantinopel is vooreerst het tweede Rome, en overtreft haar dochterstad in alle opzichten. Ten tweede is Constantinopel de natuurlijke hoofdstad van het christendom, sinds haar stichting door de keizer die het christendom voor het eerst omarmde.

Metochites heeft bijzonder veel aandacht voor de geografische situering van Constantinopel. Hij ruimt hiervoor veel meer plaats in dan voor een beschrijving van de gebouwen van de stad. Constantinopel ligt op het kruispunt tussen twee continenten, en ook tussen twee zeeën. In die zin is de stad “onbetwist in het midden en de mooiste plaats van de hele wereld” (§ 12: τῆς μὲν ὅλης οἰκουμένης τὸ μεσαίτατον ἀναμφηρίστως καὶ κάλλιστον), en dit maakt haar tot de natuurlijke plaats voor de heerschappij (ἀρχή) over de wereld. Bovendien is Constantinopel omgeven door water, en dit levert haar militaire en economische voordelen op. Net als Prokopios beschrijft Metochites gedetailleerd de baaien en zee-engtes die de stad omringen: de Gouden Hoorn, de Propontis, en de Bosporus. Hij gaat ook in op de unieke situatie van de stad tussen land en zee (§ 14):

Ἐπειδ' ἡ πρόθεσις ἦν, ὡς ἄρ' ἔφην, ὄρον ἀμοφοῖν εἶναι ταῖν ἡπείροισιν τὴν πόλιν, αἱ δὲ μέση θαλάττη διείργεσθον, τίς ἡ μηχανὴ καὶ τί τὸ κάλλιστον ἀμέλει χρῆμα καὶ ξυγκύρημα νῶν ἐνταῦθα; Φεῦγει μὲν καὶ οὕτως ἡ πόλις τὴν θάλατταν καὶ τὰς αὐτῆς παντελεῖς εἰρκτάς· οὐδὲ γὰρ ἦν πρὸς αὐτῆς αὐτῆς εἶναι μόνης. καὶ τοῦτο δέδεικται πρότερον ἤδη. Ἦδ' ὡσπερ ἐκ παντὸς ζητοῦσα καὶ περαίνουσα πρὸς τὸν σκοπὸν ἡ πόλις εὕρισκει μὲν αὐτὸ τῆς θαλάττης ἀπάσης τὸ στενώτατον καὶ διατέμνον μονονοῦ καθάπερ ἐν ζωστήρι τινι γραμματικῶ τὰς ἡπείρους γε ταύτας παραπλησίως κατὰ τοὺς τῶν ζωγράφων πίνακας. ἐνταῦθα δὲ τὸ τῆς οἰκουμένης ἀπάσης ὑπόλαβουσα κάλλιστόν τε καὶ χαριέστατον καὶ διαρκέστατον εἰς ἐντελῆ τὴν εὐκαιρίαν καὶ σφόδρα πεφυκὸς εἰς ἅπασαν ῥαστώνην ζωῆς ἀνθρωπίνης καὶ πολιτείας. Ἀμφότερα μὲν κατέχει τὰ τῆς γῆς, ὡς ἔφην. Προδήλως αὕτη μέρη καὶ παροικεῖν ἔχει μηδὲν μᾶλλον Εὐρώπην ἢ τὴν Ἀσίαν αὐτήν. καὶ ξυμβαίνει δὴ λοιπὸν ἐν τούτοις βραχὺ μὲν εἶναι κομιδῆ κατὰ τὸν τόπον καὶ τὴν τῶν ἡπείρων διάστασιν τούνημέσω καὶ δοκεῖν μηδὲν εἶναι καὶ λανθάνειν ὡσπερεὶ

κλέπτον τοὺς ὀρώντας καὶ οὐδὲν μᾶλλον, ὡς ἔφην, τῆδε ἢ τῆδε σχεδὸν τὴν πόλιν συνάπτειν δόξαις ἂν κατασκοπούμενος καὶ μετρῶν καὶ τὸ διάφορον οὐκ ἐπίδηλον ἀτεχνῶς οὕτωςί.

Aangezien de situatie, zoals ik al aanhaalde, zo in elkaar zat dat de stad de grens zou vormen tussen beide continenten, en dat deze door de zee gescheiden zijn, wat was het middel daartoe, wat het mooiste resultaat en wat wilde het toeval? Welnu, de stad verwijderd zich zowel van de zee als van datgene wat de zee weghoudt, want het was niet omdat ze aan de zee gelegen is dat ze alleen tot de zee behoort, zoals al eerder vermeld. Alsof de stad alle mogelijkheden voor dit doel had uitgezocht en verkend, vond ze van de hele zee het meest nauwe punt, waar ze ternauwernood de twee continenten van elkaar scheidt, zoals een fijn afgelijnde gordel, zoals je die vindt op schilderijen. En zo heeft ze van de hele wereld de mooiste en meest bevallige plaats gekregen, die het meest geschikt is voor alle soorten van gunstige opportuniteiten, en ideaal gelegen is voor alle gemak van welzijn en maatschappij. Ze neemt beide helften van de wereld in, en niet minder lijkt ze Europa dan Azië te koloniseren. (...) En zo valt het voor dat de afstand tussen beiden continenten welhaast niets lijkt te zijn, en dat ze toeschouwers heimelijk helemaal ontgaat. Want als je de stad zou beschouwen en afmeten, zou je denken dat de twee delen van de stad elkaar raken, en het verschil is helemaal niet zo duidelijk.

Metochites portretteert Constantinopel als een stad die zowel van de zee als van het land is, zowel van Europa als van Azië. Doordat de Bosporus ter hoogte van Constantinopel zo nauw is, lijkt de stad zich over twee continenten te verspreiden. Hij neemt ook het standpunt in van de onbevange toe- schouwer, die de stad in haar geheel overschouwt, in samenhang met haar natuurlijke omgeving. Hier helpt deze ‘blik’ vooral om een boodschap van universalisme over te brengen: weliswaar was het Byzantijnse Rijk in Metochites’ tijd niet meer de wereldmacht die het eens was, maar Constantinopel zelf straalt nog mondiale macht uit. Een paar paragrafen verder (§ 19) legt Metochites nog meer klemtoon op dit idee: Constantinopel is het natuurlijke middelpunt van de wereld. Het feit dat ze zowel van het land als van de zee lijkt te zijn, en op die manier tegengestelde elementen met elkaar verenigt, verleent een zekere kosmische betekenis aan Constantinopel.

Ten uitgeleide

Dit artikel heeft drie teksten genomen die dieper ingaan op de visuele boodschap van Constantinopel. Het is een boodschap die als het ware van ver gelezen wordt, door middel van de contouren van haar hoogste gebouwen en haar inbedding in een natuurlijk landschap.

Byzantijnse auteurs beschreven zelfs concrete uitzichtpunten die deze panoramische blik mogelijk maken, zoals de zuil van Taurus en de Hagia Sophia. De esthetiek van dit uitzicht gaat hand in hand met een politieke boodschap. De blik over stad en stadslandschap was niet louter een oefening in verbeelding, maar is een teken van hegemonie en dominantie over de wereld. In de middeleeuwse Byzantijnse cultuur deden teksten lezers op een bepaalde manier kijken naar de wereld rondom; en dat geldt zeker voor de blik op hun eigen stad, die zo doordrongen was van ideeën en verhalen.

Bibliografie

- Burgersdijk, D. & W. Waal (eds) 2011. *Constantinople. Een mozaïek van de Byzantijnse metropool*. Leiden: Ex Oriente Lux.
- Cameron, A. 1985. *Procopius and the Sixth Century*. Berkeley: University of California Press.
- Dagron, G. 1984. *Constantinople imaginaire: études sur le recueil des Patria*. Paris: Presses universitaires de France.
- Fenster, E. 1968. *Laudes Constantinopolitanae*. München: Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie.
- Harris, J. 2007. *Constantinople: Capital of Byzantium*. London: Hambledon Continuum.
- Haury, J., & G. Wirth (eds) 1965. *Procopii Caesariensis Opera Omnia, Vol. 4*. Leipzig: Teubner.
- James, L. (ed.) 2013. *Constantine of Rhodes: On Constantinople and the Church of the Holy Apostles. With a Greek Text Edited by Ioannis Vassis*. Farnham – Burlington: Ashgate.
- Lampsides, O. (ed.) 1996. *Constantini Manassis Breviarium Chronicum*. Athens: Acad. Atheniensis.
- Lauxtermann, M. 2013. “Constantine’s City: Constantine the Rhodian and the Beauty of Constantinople”, in: A. Eastmond & L. James (eds), *Wonderful Things: Byzantium through Its Art: Papers from the 42nd Spring Symposium of Byzantine Studies, London, 20-22 March 2009*. Farnham – Burlington: Ashgate, 295-308.
- Magdalino, P. 1996. *Constantinople médiévale: études sur l’évolution des structures urbaines*. Vol. 9. Paris: de Boccard.
- Pougounia, E. 2004. *Theodore Metochites: Byzantios, Or, About the Imperial Megalopolis: Introduction, Text, and Commentary*. PhD thesis Oxford.
- Rhoby, A. 2012. “Theodoros Metochites” Byzantios and Other City Encomia of the 13th and 14th Centuries”, in: P. Odorico & C. Messis (eds), *Villes de toute beauté. L’ekphrasis des cités dans les littératures byzantine et byzantino-slaves*. Paris: Centre d’études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes, EHESS, 81-99.
- Van Dam, R. 2010. *Rome and Constantinople: Rewriting Roman History during Late Antiquity*. Waco (TX): Baylor University Press.
- Vanderspoel, J. 2012. “A Tale of Two Cities: Themistius on Rome and Constantinople”, in: L. Grig & G. Kelly (eds), *Two Romes. Rome and Constantinople in Late Antiquity*. Oxford: Oxford University Press, 223-240.
- Webb, R. 2001. “Ekphrasis, Amplification and Persuasion in Procopius’ *Buildings*”, in: *Antiquité tardive* 8: 67-71.